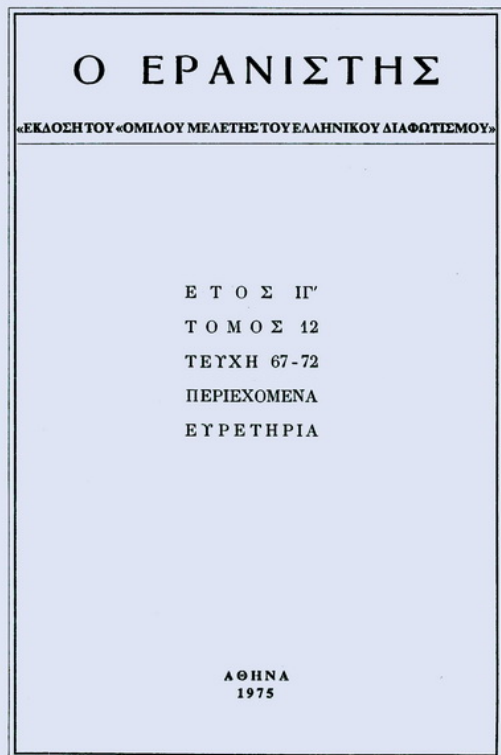

The Gleaner

Vol 12 (1975)

Η τυπογραφία στην Αθήνα στα πρώτα οθωνικά χρόνια

Σόφη Παπαγεωργίου

doi: [10.12681/er.9332](https://doi.org/10.12681/er.9332)

Copyright © 2016, Σόφη Παπαγεωργίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παπαγεωργίου Σ. (2016). Η τυπογραφία στην Αθήνα στα πρώτα οθωνικά χρόνια. *The Gleaner*, 12, 53–72.
<https://doi.org/10.12681/er.9332>

Η ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΣΤΑ ΠΡΩΤΑ ΟΘΩΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ἀφιερώνεται στὴ μνήμη
τῆς Εὐρώως Δημητρακοπούλου

Τὸ τέλος τῆς Ἐπανάστασης σημειώνει νέο ξεκίνημα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο. Ἐνῶ ὡς τότε ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ διδάξῃ καὶ νὰ παραινέσῃ, τώρα ἀποκτάει καὶ νέο προορισμό, νὰ ψυχαγωγήσῃ. Ἀλλὰ καὶ στὴν γεωγραφία τοῦ βιβλίου σημειώνονται ἀλλαγές: τόποι παραγωγῆς τοῦ δὲν εἶναι πιά τὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλὰ οἱ ἴδιες οἱ ἑλληνικὲς πόλεις.

Ἄν καὶ τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο στὴν Ἑλλάδα λειτούργησε τὸ 1821, ὥστόσο σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα, ὅπως ἦταν φυσικό, δὲν τυπώθηκαν παρὰ ἐλάχιστα βιβλία. Πρῶτα πρῶτα ὁ Ἀγώνας ἔκανε νὰ πάρουν τὰ ὅπλα ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἀκόμα κι οἱ λόγιοι κι οἱ δάσκαλοι, ὥστε ἐπόμενο ἦταν ἡ συγγραφικὴ κι ἐκδοτικὴ κίνησις νὰ παρουσιάσῃ στασιμότητα.¹ Ἐπειτα, οἱ συχνὲς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων στὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἄλλοτε κατέστρεφαν τελείως τὰ τυπογραφεῖα κι ἄλλοτε ἀνάγκαζαν τοὺς τυπογράφους νὰ μετακινοῦνται ἀπὸ πόλη σὲ πόλη. Ἀπὸ τὰ 400 περίπου βιβλία ποὺ τυπώθηκαν συνολικὰ στὰ χρόνια 1821 - 1827, μόνο τὸ 1/20 τυπώθηκε στὴν κυρίως Ἑλλάδα.² Τὰ σπουδαιότερα τυπογραφικὰ κέντρα στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν τὸ Μεσολόγγι καὶ ἡ Ὑδρα. Μετὰ τὸ τέλος ὅμως τοῦ πολέμου, ἡ οἰκονομικὴ ἀνασυγκρότησις τοῦ τόπου καὶ ἡ ἱδρύσις πολλῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, ἀναζωογονήσαν τὴν κίνησις τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ στάθηκε ση-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 4η ἐκδ. 1968, σελ. 251.

2. Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι παρμένονοι ἀπὸ

τὴν βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα. Ἐξαιροῦνται νόμοι, συντάγματα, κυβερνητικὰ διατάγματα καὶ προκηρύξεις.

μαντικός παράγοντας για την αύξηση της κυκλοφορίας του ήταν ή ελληνική κοινωνία όπως αυτή διαμορφώθηκε στο νεοσύστατο βασίλειο, και ιδιαίτερα στη νέα πρωτεύουσα, την 'Αθήνα.

Στα προεπειναστατικά χρόνια ή 'Αθήνα ήταν ή πιό πολυσύχναστη ελληνική πόλη. Οί συχνές επισκέψεις των περιηγητών και των άρχαιολόγων την είχαν μεταβάλει σε μιá ευρωπαϊκή παροιμία από 10.000 περίπου κατοίκους μονίμους ή διαβατικούς. 'Η επίσκεψη της πόλης και ή παραμονή για ένα μικρό ή μεγάλο διάστημα θεωρούνταν απαραίτητη.³ Με το ξεσήκωμα όμως του Εικοσιένα ή μικρή πολιτεία μεταβλήθηκε σε χωριό, τά σπίτια γκρέμισαν και οί κάτοικοι έγκατέλειψαν τον τόπο τους. 'Η ειρήνη βρήκε την 'Αθήνα τελείως έρειπωμένη κι έρημη. 'Η κατάσταση αυτή δέν κράτησε για πολύ. Την πρώτη Δεκεμβρίου 1834 ή πόλη ονομάστηκε πρωτεύουσα του βασιλείου και μεταφέρθηκε εκεί ή διοίκηση του Κράτους. 'Η μεταφορά της βασιλικής Αύλης και της έδρας της Κυβερνήσεως στην 'Αθήνα, καθώς και το συγκεντρωτικό σύστημα που εφαρμόστηκε εύθες έξ άρχής από την κρατική μηχανή, έγιναν άφορμή ώστε ή πόλη νά μεταβληθ ή με γρήγορο ρυθμό από έρειπωμένο χωριό σε κοσμοπολιτικό κέντρο. Τά σπίτια ξανακτίστηκαν, άνοιξαν σχολεία, ιδρύθηκαν εταιρείες έπιστημονικές⁴ και το 1837 άρχισε νά λειτουργή το Πανεπιστήμιο. Κοντά στους παληούς κατοίκους που ξαναγύρισαν, εγκαταστάθηκαν μόνιμα και πολλοί νέοι. 'Ετσι, ενώ πριν από την 'Επανάσταση ό υπόδουλος και διασπαρμένος 'Ελληνισμός είχε νά παρουσιάση πολλά και αξιόλογα πνευματικά κέντρα, μετά την 'Επανάσταση οί παροικίες αυτές άρχισαν νά ξεπέφτουν οικονομικά και πνευματικά κι όλη ή δραστηριότητα και ή πνευματική ζωή συγκεντρώθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα.⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράπονο που εκφράζει ό Γεώργιος Σερούϊος, λόγιος που έζησε και δίδαξε στην 'Ερμούπολη. «... Εΐθε νά εύκολυνόμην προς την έκδοσιν και άλλων τινών τοιούτων διδακτικῶν [πονηματίων]. Εύκολίας τας όποιας άξιώνονται μόνοι οί έν 'Αθήναις προς οίανδήποτε έκδοσιν κατά της άποκλειστικότητος τον παντοσύρτην συρμόν. Τους δέ έξω των 'Α-

3. Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην 'Ελλάδα, τόμ. Γ', 1975, σελ. 12.

4. Το 1835 ιδρύθηκαν ή 'Ιατρική 'Εταιρεία και ή 'Εταιρεία Φυσικῶν 'Επιστημῶν. Το 1836 ή Φιλεκπαιδευ-

τική 'Εταιρεία, το 1837 ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, το 1838 ή Φαρμακευτική 'Εταιρεία. Βλέπε F. Strong, Greece as a kingdom, London, 1842, p. 368 - 389.

5. Κ. Θ. Δημαρζς, έ. ά., σελ. 268.

θηνῶν γράφοντας δὲν τοὺς γράφουν οἱ ἐν Ἀθήναις διέποντες, δι' οὐδὲν ἄλλο ἥσως, εἰμὴ διότι ἐπὶ τοῦ προσώπου αὐτῶν οὐ ἔστιν ΑΤΤΙΚΟΝ ΒΛΕΠΟΣ. Ἀὖ ! Πότε ἄραγε θὰ ἔλθῃ ὁ εὐλογημένος ἐκεῖνος καιρὸς, καθ' ὃν τὰ πνευματικὰ προϊόντα νὰ ζυγίζωνται εἰς τὴν ζυγαριὰν τῆς δικαιοσύνης, ἀπὸ ζυγιστὰς ἐκάστοτε αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ προορισμοῦ, ὅχι μὲ σταθμὰ τῆς προσωποληψίας, τῆς μεροληψίας, τῆς φατριοσκοπίας καὶ τῆς διὰ φοβέρας ἢ κολακείας ἢ ραδιουργίας ἐπιρροῆς⁶...

Ἡ νέα πρωτεύουσα γρήγορα συγκέντρωσε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διοίκηση καὶ τοὺς διανοουμένους, καὶ πολλοὺς ἐπιχειρηματίες, ποὺ πίστευαν ὅτι ἐκεῖ τοὺς ἀνοιγόταν καλύτερες προοπτικὲς γιὰ νὰ εὐρύνουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἦταν καὶ οἱ τυπογράφοι ποὺ προβλέποντας τὴν ἐξέλιξη τῆς πόλης καὶ τὴ μεγάλη διάδοση τοῦ βιβλίου ἔσπευσαν νὰ κλείσουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους στὴν ἐπαρχία, καὶ ν' ἀνοίξουν νέα τυπογραφεῖα στὴν Ἀθήνα, οἱ πὺ πολλοὶ στὸν κεντρικὸ δρόμο τῆς πόλης, στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ, ἢ ἐκεῖ κοντά. Ἡ στιγμή ἦταν πολὺ κατάλληλη. Τὰ πιεστήρια καὶ τὰ μηχανήματα μπορούσαν νὰ τὰ προμηθεύονται εὐκόλα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Τὸ χαρτί, ἂν καὶ ἐγχώρια βιομηχανία δὲν εἶχε ἀναπτυχθῇ ἀκόμη,⁷ ὑπῆρχε σὲ μεγάλη

6. Γ. Σερούκος, *Καλλιόπη*, ἥτοι, *Θεωρία συνοπτικὴ πρὸς διδασκαλίαν περὶ ποιήσεως ἐν γένει*... Ἑρμοῦ-πολεις, 1845, σελ. 106.

7. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ ἱδρυση χαρτοποιείου ἔγινε στὸν Μυστρά, τὸ 1827, ἀπὸ τὸν Διονύσιο Πύρρο, ἱατροδιδάσκαλο καὶ ἀρχιμανδρίτη. Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἱμπραῆμ διέλυσε τὸ ἐργοστάσιο, κι' ὁ Πύρρος ἔκανε νέα ἀπόπειρα νὰ ἱδρύσῃ ἐργοστάσιο σ' ἓνα μύλο τοῦ Ἑρασίνου ποταμοῦ κοντὰ στὸ Ἄργος. Ἡ ἔλλειψη χρημάτων τὸν ἀνάγκασε νὰ σταματήσῃ ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε κατασκευάσει 1000 φύλλα χαρτιοῦ. Ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση ποὺ ζήτησε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο—ὑπουργὸ τῶν οἰκονομικῶν ἐπὶ Ὁθωνος—ἔμεινε χωρὶς ἀνταπόκριση. Ὁ ἴδιος ὁ Πύρρος ἐξιστόρησε

τὶς περιπέτειές του στὰ ἐξῆς 2 φυλλάδια:

(α) *Ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιμ. καὶ ἱατροδιδασκάλου Διον. Πύρρου πρὸς τὸν εὐγενέστατον ἄρχοντα τῶν Θεσσαλῶν κύριον Ἀθανάσιον Παπᾶ Πολυμέρου*... Ἀθήνα, 1837.

(β) *Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ*. Ἀθῆναι, 1848.

Τὸ πρῶτο ἐργοστάσιο χαρτιοῦ ποὺ λειτούργησε στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Πύρρου ἦταν τὸ 1877. Βλέπε Π. Κατηφόρη, Ἡ ἐποποιία τοῦ χαρτιοῦ. Ἀθῆναι, 1965, σελ. 198 - 199. Λίγα χρόνια πρίν, τὸ 1871, τὸ Κράτος εἶχε συνάψει σύμβαση μὲ τὴν Ἑταιρίαν τῆς Ἑλληνικῆς Χαρτοποιίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ καταστατικόν, γιὰ τὴν ἱδρυση χαρτοποιείου. Ἡ σύμβαση αὕτη δὲν ἐπικυρώθηκε μὲ νόμο

ἀφθονία. Εἰσαγόταν σὲ μεγάλες ποσότητες, κυρίως⁸ ἀπὸ τῇ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Μὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ποὺ μὲ ἀνυπομονησία περίμενε νὰ ὑποδεχτῇ τὸ βιβλίον, καθὼς ὁ Ἀγώνας τὴν εἶχε στερήσει ἀπὸ κάθε πνευματικὴ κίνηση. Ἔτσι ἡ Ἀθήνα τὸ 1834, σχεδὸν ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, ἔγινε κέντρο τυπογραφίας.⁹

Ἀπὸ τοὺς πρώτους τυπογράφους τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ Γεώργιος Πολυμέρης. Εἶχε μάθει τὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1833 διορίστηκε τυπογράφος τῆς Protestant Episcopal Mission ἀντικαθιστώντας τὸν τυπογράφο τῆς ἱεραποστολῆς Solomon Bingham,¹⁰ ποὺ ἐπέστρεψε γιὰ λόγους ὑγείας στὶς ΗΠΑ. Ὁ Πολυμέρης τὸ 1834 ἄνοιξε δικό του τυπογραφεῖο ποὺ λειτούργησε ὡς τὸ 1838. Παράλληλα ἀπὸ τὸ 1836 διατηροῦσε τυπογραφεῖο καὶ στὴ Σύρο, ὅπου καὶ ἀποσύρθηκε μετὰ τὸ 1838. Ἀργότερα ὁ ἴδιος σ' ἓνα εἶδος αὐτοβιογραφίας του θὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους τῆς μετοίκησής του «... Περιορισθεὶς εἰς τὰ μικρότατα ἀγοραῖα τυπογραφικὰ ἔργα ἐν Σύρῳ ὅπου ἡ ἐκ τοῦ μονοπωλίου γενομένη εἰς τοὺς τυπογράφους τῆς Πρωτευούσης στενοχωρία μ' ἐδιώξε τότε».¹¹

Ἄλλοι τυπογράφοι, ἀπὸ τοὺς πρώτους τῶν χρόνων αὐτῶν, εἶναι

καὶ σὲ λίγο ἡ ἑταιρεία ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Χαρτοποιικὴ Ἑταιρεία, ποὺ κι αὐτὴ ὅμως διαλύθηκε τὸ 1873 λόγῳ μὴ κρατικῆς συνδρομῆς.

8. Fr. Strong, *Greece as a kingdom*, London, 1842, p. 184.

9. Τὸ πρῶτον βιβλίον ποὺ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα ἦταν τὰ λυρικά καὶ βακχικά τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, τὸ 1825, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ἀθηναίων, ποὺ εἶχε ιδρύσει ὁ Stanhope. Ἀπὸ τὸ ἴδιον τυπογραφεῖο βγήκε τὸ 1826 τὸ *Σχέδιον ὁργανισμοῦ τοῦ ἀνάκτορος στρατιωτικοῦ τῆς Ἑλλάδος*. Βλ. I. K. Μαζαράκη Αἰνιάνος, *Τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821 - 1827*, Ἀθήνα, Νέα Ἑστία 1970, σελ. 33 - 38.

Ἀπὸ τὸ 1826 καὶ ὡς τὸ 1831 στὴν Ἀθήνα δὲν τυπώθηκε κανένα βιβλίον.

Τὴν χρονίαν ἐκείνη ἐγκατέστησαν στὴν πόλιν, τὸ Φιλελληνικὸ Τυπογραφεῖο ἐξ Ἀμερικῆς οἱ ἱεραπόστολοι τῆς Episcopal Missionary Society. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τυπογραφείου ἦταν ὁ Rev. J. J. Robertson. Τὸ τυπογραφεῖο τῶν ἱεραποστόλων λειτούργησε στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ 1834 καὶ μετὰ μεταφέρθηκε στὴν Σύρον. Βλ. St. Larabee, *Hellas observed*, New York, 1957, p. 193 - 194.

10. W. Cutter, «History of the Missions of the Methodist Episcopal Church», in *History of the American Missions to the Heathen from their Commencement to the Present Time*, Worcester 1840, p. 581.

11. Γ. Πολυμέρης, *Τὰ κατὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι μονοπωλίου τῶν διδασκτικῶν βιβλίων*. Ἐρμούπολις, 1857, σελ. 10.

οί 'Αγγελος και Νικόλαος 'Αγγελίδης, 'Ανδρέας Κορομηλάς, Κωνσταντίνος Ράλλης (όλοι αυτοί άρχισαν νά τυπώνουν τὸ 1835), 'Ιωάννης Φιλήμων, 'Εμμ. & Κ. 'Αντωνιάδης (άνοιξαν τὰ τυπογραφεῖα τους τὸ 1836), Πέτρος Μαντζαράκης, Κ. Νικολαΐδης, Νικόλαος Παπαδόπουλος (τύπωναν ἀπὸ τὸ 1837), καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Γκαρπολάς (ἀπὸ τὸ 1838).

Ὁ 'Ανδρέας Κορομηλάς άρχισε τὴ σταδιοδρομία του σὰν μελαινωτῆς στὸ Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο, ὅπου αὐτοδιδάχτηκε καὶ τὴ στοιχειοθετική. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐκτιμώντας τὴν ἐργατικότητα του τὸν ὑποστήριξε πολὺ στὰ πρῶτα του βήματα στὴν Αἴγινα καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐκδόσεων καὶ παραφράσεων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.¹² Τὸ 1835 ὁ Κορομηλάς άνοιξε καὶ στὴν 'Αθήνα τυπογραφεῖο πού πολὺ γρήγορα ἐξελίχτηκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ τέλεια συγκροτημένα τυπογραφεῖα τῆς ἐποχῆς. Τὸ πρῶτο βιβλίο πού βγήκε ἀπὸ τὰ 'Αθηναϊκὰ πιεστήρια τοῦ Κορομηλά ἦταν ἡ 'Ανθολογία ἢ Συλλογὴ ἀσμάτων ἡρωϊκῶν καὶ ἐρωτικῶν, τὸ 1835. Εἶναι μία συλλογὴ ποιημάτων τοῦ Ρήγα, Σολωμοῦ, Βηλαρά, Χριστόπουλου καθὼς καὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Κορομηλάς προλογίζοντάς τα γράφει : «Τὰ γεννήματα τῶν λαμπρῶν νόων τῶν συγχρόνων μας, ἀμεληθέντα ἕως τώρα, μένουσι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος άγνωστα, καὶ κινδυνεύουν νά παραδοθῶσι εἰς τὴν λήθην. Τοῦτο θεωρῶν ὡς ζημία μεγάλην τοῦ ἔθνους, ὡς στέρησιν πολυτίμου θησαυροῦ, ἀνεδέχθην νά συνάξω αὐτά, ν' ἀσφαλίσω τὴν διατήρησίν των, καὶ νά τὰ κάμω κοινὰ διὰ τοῦ τύπου . . . ».

Τὴ δραστηριότητα τοῦ Κορομηλά φανερώνει καὶ μιὰ εἰδηση πού δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Αἰών» :¹³ «Οἱ ἐν Βενετίᾳ τυπογράφοι Διαμαντίδης καὶ λοιποὶ εἶχαν συνεννοηθῇ νά μὴν δεῖξωσι εἰς οὐδέναν τὴν τέχνην τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων διὰ νά ἔχωσι ἀποκλειστικῶς αὐτοὶ τὸ δικαίωμα τοῦ νά ἀνατυπώνωσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Εἶναι ἀληθινὸν ὅτι οἱ ἐν 'Ελλάδι μετερχόμενοι τὸ τυπογραφικὸν ἐπάγγελμα δὲν ἐγνώριζον αὐτὴν τὴν τέχνην τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων. 'Αλλὰ τί εἶναι

12. 'Αλεξ. Ρ. Ραγκαβῆ, 'Απομνημονεύματα, τόμ. Β', 1895, σελ. 45. Κατὰ τὸν Μάργαρη ὁ Κορομηλάς ἔμαθε τὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας στὸ Παρίσι κοντὰ στὸν Firmin Didot καὶ άνοιξε τὸ τυπογραφεῖο του με τὴν ὑποστήριξη τοῦ Νεοφύτου Βάμβα,

πληροφορία λανθασμένη, ἀφοῦ ὁ Κορομηλάς δὲν τύπωσε τίποτα γιὰ τὸν Βάμβα. Βλ. Μάργαρη, Βιβλιολογία καὶ βιβλιοθηκονομία, 'Αθήναι, 1939, σελ. 50.

13. «Αἰών», ἀριθ. 358, 17 'Ιουνίου 1842.

ἀκατόρθωτον εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ἕλληνα ; Ὁ βιομήχανος Ἀνδρέας Κορομηλᾶς ἀπέστειλε τὸν τέταρτον ἀδελφόν του Ἀντώνιον εἰς Βενετίαν πρὸ ὀλίγου μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος Μαστροκωνσταντῇ καὶ ἀφοῦ εἰργάσθη ἐκεῖ ὡς δόκιμος ἐπὶ 12 μέρες ἐδιδάχθη τὴν τέχνην καὶ ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας ἔκαμε ἀρχὴν τῆς ἐργασίας του».

Ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης — λόγιος κι αὐτὸς — ἐκτὸς ἀπὸ τῆς τυπογραφικῆς ἐργασίας ἀσχολήθηκε καὶ μὲ μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων. Μετέφρασε καὶ τύπωσε στὸ Ναύπλιο τὸ 1834 τὶς *Εὐμενίδες* τοῦ Αἰσχύλου σὲ «καθομιλουμένην ἀπλοελληνικὴν διὰ στίχων ὁμοιοκαταλήκτων» ὅπως ὁ ἴδιος λέει στὴν σελίδα τίτλου. Στὸν πρόλογο ὑπόσχεται ὅτι «θέλω δημοσιεύσει καὶ τινὰς μεταφράσεις μου, ἐὰν ἐμψυχωθῶ εἰς τοῦτο διὰ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ κοινοῦ πρὸς τὴν παροῦσαν». Φαίνεται πῶς ἡ ὑποδοχὴ δὲν τὸν ἐνθουσίασε γιατί καμμιά ἄλλη μετάφρασή του δὲν τυπώθηκε ἂν καὶ τὸ τυπογραφεῖο του λειτουργοῦσε ὡς τὸ 1847.

Οἱ ἀδελφοὶ Ἀγγελος καὶ Νικόλαος Ἀγγελίδης ξεκίνησαν τὴν ἐπιχείρησιν στὴν Αἴγινα τὸ 1833, ἔπειτα τὴν μετέφεραν στὸ Ναύπλιο τὸ 1834 καὶ τέλος στὴν Ἀθήνα τὸ 1835, ὅπου, ἀφοῦ τύπωσαν μὲ τὴ φέρμα Α. & Ν. Ἀγγελίδης 6 βιβλία, τὸν ἴδιο κιόλας χρόνο (1835) ποὺ ἀνοῖξαν τὸ τυπογραφεῖο, χώρισαν, καὶ ὁ μὲν Ἀγγελος ἐξακολούθησε νὰ τυπώνη ὡς τὸ 1844 ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου ἐμφανίζεται πάλι ὕστερα ἀπὸ τὸ 1840.

Ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης ἦταν ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας «Ἡὼς» ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1830-1831. Τὸ 1832 ὁ Ἀντωνιάδης ἱδρύσε στὰ Μέγαρα τὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνᾶ», ἀπὸ κεῖ τὴν μετέφερε στὸ Ναύπλιο καὶ ἀπὸ τὸ 1835 στὴν Ἀθήνα. Μαζί μὲ τοὺς δύο ἀδελφούς του Σπυρίδωνα καὶ Κωνσταντῖνο συνεργάστηκαν σὰν δημοσιογράφοι καὶ τυπογράφοι.¹⁴ Ὁ Ἀντωνιάδης, ἀπασχολημένος φαίνεται μὲ τὴ δημοσιογραφία, χρησιμοποιοῦσε ἄλλους σὰν διευθυντὰς τοῦ τυπογραφείου του. Ἐτσι τὸ 1836 τὸ τυπογραφεῖο του διευθύνεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Νικολαΐδην, ποὺ τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀνοῖξε δικό του τυπογραφεῖο, ὅχι πολὺ μεγάλης διαρκείας (τὸ 1838 ἐκλείσει). Ἀντικαταστάτης τοῦ Νικολαΐδην στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνιάδην ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀντωνιάδης, ἀδελφὸς τοῦ Ἐμμανουήλ. Κι αὐτὸς δὲν ἔμεινε

14. Σοφ. Ἀντωνιάδην, *Ἐμμανουήλ* καὶ 68 - 69.
Ἀντωνιάδης, Ἀθῆναι 1971, σ. 28-29

πολύ στη θέση αυτή. Τò 1839 άνοιξε δικό του τυπογραφείο.

Ο Ίωάννης Φιλήμων, ó γνωστός άγωνιστής και λόγιος, έκτός άπό τή συγγραφική και έκδοτική του δράση¹⁵, για ένα μικρό χρονικό διάστημα άσχολήθηκε και με τήν τυπογραφία στην Αθήνα, 1836 - 1837 (τό 1837 τύπωσε μόνο 1 βιβλίο). Τò τυπογραφείο του τό ανέλαβε άπό τό 1837 ó Πέτρος Μαντζαράκης όπως φαίνεται άπό τό τυπογραφικό σήμα τοῦ Φιλήμονος, ένα κληματόφυλλο με χαραγμένα τά άρχικά Ι. Φ. (βλέπε είκ. 1). Τήν σχέση Φιλήμονος και Μαντζαράκη ίσως δείχνει και τό γεγονός ότι ό Φιλήμων έγραψε ένα μεγάλο πρόλογο στα ΄Υπομνήματα περί τής Έπαναστάσεως τής Ελλάδος, τοῦ μητροπολίτου Π. Πατρών Γερμανοῦ· τά ΄Υπομνήματα τυπώθηκαν άπό τόν Μαντζαράκη τό 1837 και τό έξώφυλλο καθώς και ή σελίδα τίτλου έχουν τό μαῦρο φύλλο με τά άρχικά Ι. Φ. Γενικά οί πρώτοι αὐτοί τυπογράφοι δέν ταύτιζαν τό τυπογραφείο τους μ' ένα όρισμένο τυπογραφικό σήμα αλλά σχεδόν για κάθε βιβλίο χρησιμοποιούσαν κι ένα σήμα διαφορετικό. Αὐτά στην οὐσία δέν ήταν σήματα αλλά κοσμήματα πού οί τυπογράφοι τά προμηθευόταν μαζί με τούς τυπογραφικούς χαρακτήρες. Διαφορετικά δέν θά μπορούσε νά έξηγηθῇ τό γεγονός ότι τό ίδιο σήμα, π. χ. ή μάσκα τής τραγωδίας, χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον άπό τρεῖς διαφορετικούς τυπογράφους : άπό τόν Άνδρέα Κορομηλά τό 1835 για τήν κωμωδία τοῦ Μ. Χουρμούζη ό *Τυχοδιώκτης*, άπό τόν Άγγελο Άγγελίδη τό 1836 για μιá άλλη κωμωδία τοῦ Μ. Χουρμούζη, ό ΄Ύπάλληλος, και άπό τόν Έμ. Άντωνιάδη τό 1836 για τήν κωμωδία τοῦ Μολιέρου *Άμφιτρώων* (βλ. είκ. 2, 3). Τò κοινό στα τρία αὐτά έργα είναι ότι είναι θεατρικά. Επίσης δέν αποκλείεται ό συγγραφέας ό ίδιος νά επέβαλε τήν προτίμησή του ως πρὸς τό ποιο κόσμημα θά είχε ή σελίδα τίτλου· π. χ. οί κωμωδίες τοῦ Ιάκωβου Ρίζου Νερουλοῦ,¹⁶ ή *Ερωτηματική οίκογένεια*, και ό *Εφημεριδοφόρος*, πού τυπώθηκαν τό 1837, άπό δύο διαφορετικούς τυπογράφους, ή πρώτη άπό τόν Κορομηλά κι ή δεύτερη άπό τόν Άγγελίδη, έχουν τό ίδιο κόσμημα, τίς μάσκες τής τραγωδίας και τής κωμωδίας. Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν πολλά. ΄Υπάρχουν ακόμη περιπτώσεις πού ό τυπογράφος διαλέγει ένα κόσμημα

15. Ήταν ό έκδότης τής έφημ. «Χρόνος» πού βγήκε στο Νάυπλιο για λίγους μόνο μήνες, Μάιο - Σεπτέμβριο 1833. Άπό τό 1838 εξέδιδε

στην Αθήνα τήν έφημ. «Αἰών.»

16. Και τίς δύο τίς έγραψε με τό ψευδώνυμο ΒΑΖΚΜΕΠΡΑΘ.

γιατί νομίζει ότι είναι ταιριαστό με το περιεχόμενο, όπως π. χ. ο 'Αγγελος 'Αγγελίδης το 1835 τύπωσε τις θείες λειτουργίες· σάν σήμα - κόσμημα χρησιμοποίησε μία μέλισσα (βλ. εἰκ. 4). Προφανώς το πρότυπό του ήταν ένα από τα πολλά λειτουργικά βιβλία που τυπώθηκαν στην Βενετία, στο τυπογραφείο του Γλυκύ, που είχε σάν τυπογραφικό σήμα τη μέλισσα. Μόνον που η μέλισσα του 'Αγγελίδη δεν είναι τόσο κομψή όσο του Γλυκύ.

Ο Νικόλαος Παππαδόπουλος είναι ένας άλλος τυπογράφος κι εκδότης συγχρόνως. Ένα από τα βιβλία που τύπωσε, το 1838, τα *Ώσματα πολεμιστήρια* του Παναγιώτη Τσοπανάνκου,¹⁷ είναι από τα πρώτα βιβλία της εποχής αυτής που έχουν εικόνες: ένα σκίτσο του ποιητή καθώς και άλλες 3, με σκηνές από τον 'Αγώνα. Η εκτύπωση των εικόνων θα πρέπει ναταν πολύ δαπανηρή γιατί ο τυπογράφος στο τέλος ζητάει συγγνώμη από τους συνδρομητές επειδή δεν μπόρεσε να βάλει τον κατάλογο με τα ονόματά τους εξ αίτίας «της υπερόγκου δαπάνης εις τας προσαρτηθείσας ένταῦθα εικόνας». Φαίνεται πως οι τυπογράφοι δεν διέθεταν ακόμη τα κατάλληλα τεχνικά μέσα για την εκτύπωση των εικόνων. Π. χ. το βιβλίο του Δημητρίου 'Αλεξ. Μαυροκορδάτου *Ανατομία του ανθρώπινου σώματος* με 63+800 σελίδες που βγήκε από το τυπογραφείο του Κωνστ. Ράλλη το 1836, δεν έχει ούτε μια εικόνα παρ' όλο που το περιεχόμενο του βιβλίου θα απαιτούσε πολλές.

Ο Κωνσταντῖνος Γκαρπολᾶς, Κουτσόβλαχος από τον 'Ολυμπο, ήταν εγκαταστημένος στην Βιέννη. Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια κατέβηκε στην 'Αθήνα όπου το 1838 ίδρυσε εκδοτικό οἶκο.¹⁸ Το 1842 χρεωκόπησε.¹⁹ Το τυπογραφείο του το ανέλαβε ο γιός του 'Αλέξανδρος Γκαρπολᾶς που άρχισε να τυπώνει από το 1844 κ. έ.

Στην απαρίθμηση των τυπογραφείων της εποχής αυτής δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και το 'Εθνικό Τυπογραφείο. Η ιστορία του άρχίζει το 1821, τότε που ο Δημήτριος 'Υψηλάντης με χρήματα από έράνους είχε αγοράσει ένα πιεστήριο και το είχε ονομάσει 'Εθνικόν — διότι άνήκε σ' όλόκληρο το 'Εθνος. Το 1825 το τυπογραφείο φέρει το όνομα Τυπογραφία της Διοικήσεως και το 1827 'Εθνική Τυπογρα-

17. Το πραγματικό όνομα του ποιητή ήταν Παναγιώτης Κάλλας, 1789 - 1825. Την έκδοση των ποιημάτων την έκανε ο ίδιος ο τυπογράφος.

18. Βλ. Χ. Κ. Παπαστάθη, *Τα*

πρώτα έλληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά», τόμ. 8, 1968, σελ. 240.

19. Βλ. 'Αλ. Ρ. Ραγκαβή, *έ. ά. σελ. 108.*

ΕΠΙΤΟΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ,

ΕΚ ΔΙΑΦΕΡΟΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣΑ

ὑπὸ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΤΟΓΟΝΗ.

“ Καθάπερ φυτοῦ οὐκεία μὲν ἀρετὴ τῷ καρ-
“ πῷ βρῖσκει ὀραίῃ, φέρει δὲ τινὰ κόσμον
“ καὶ φύλλα τοῖς κλάδοις περιστρεφόμενα· οὕτως
“ δὴ καὶ ψυχῇ, προηγουμένως μὲν καρπὸς
“ ἡ ἀλήθεια, οὐκ ἄχαρι γέμειν οὐδὲ τὴν θύ-
“ ραθεν σοφίαν περιβεβλησθαι, οὐκ τινὰ ρύ-
“ λλα σιέπειν τε τῷ καρπῷ καὶ ὄφειν οὐκ ἄ-
“ ωρον περιεχόμενα.,,

ΒΑΣΙΛ. ΠΑΡΑΙΝ. ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ.

Ἐν Ἀθῆναις

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΝΤΖΑΡΑΚΗ.

ΟΔΟΣ ΑΛΕΞΙΚΑΚΟΥ, ΑΡΙΘ: 25

1837.

Ο
ΤΥΧΟΔΙΩΚΤΗΣ.
ΚΩΜΩΔΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΑ.

ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ

ΥΠΟ
Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ.

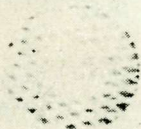

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ

ΕΚ ΤΗ ΟΔΩ ΤΟΥ ΕΡΜΟΥ ΑΡΙΘ. 209.

1835.

Είκ. 2. Τυπογραφικό σήμα πού χρησιμοποιήθηκε από τὸν Ἀνδρέα Κορομηλᾶ.

272489p VII. 65

ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ.

ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΟΥ ΜΟΛΙΕΡΟΥ.

Μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινωδικομένην ἑλληνικὴν
διαλεκτὸν παρὰ Π. Δ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

Ἐκ τοῦ ἰδιαίτ. τμήμ. τῆς τυπογραφίας Ἐμ. Ἀντωνιάδου,
τυπωτοῦ, διευθυνομένου ὑπὸ Κ. Νικολαΐδου.

1836

Εἰκ. 3. Τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδου, τὸ ἴδιο μὲ τοῦ
Κορομηλᾶ καὶ Ἀγγελίδου.

ΑΙ ΘΕΙΑΙ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ
ΤΩΝ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΕΡΩΝ ΗΜΩΝ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
ΚΑΙ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ
ΣΤΗΝ ΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Μετετυπώθησαν

Ἐγκρίσει τῆς Ι. Συνόδου τοῦ Β. τῆς Ἑλλάδος, καὶ συνδρομῇ
τῶν Σιδηρομιοτῶν Μητροπολιτῶν καὶ Ἐπισκ. τοῦ Κράτους.

Ἐπιστάσια δὲ

Τοῦ κατὰ τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀττικῆς Ἀρχιεπισκόπου

ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

Παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ προστετέθησαν, πρὸς εὐχολίαν, ἡ
Προσκομιδὴ καὶ ἡ Μετάληψις.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ
1835

φία. Μετά την άφιξη του Όθωνα μετονομάστηκε σέ Βασιλική Τυπογραφία με έδρα τις κατά καιρούς έδρες τής Κυβερνήσεως και τελική εγκατάσταση στήν Αθήνα όταν ή πόλη όρίστηκε πρωτεύουσα του βασιλείου. Στις 17 Μαΐου 1835 τó κατάστημα πήρε τόν τίτλο Βασιλική Τυπογραφία και Λιθογραφία και τó 1843 Βασιλικόν Τυπογραφείον και Λιθογραφείον. Μετά την έξωση του Όθωνα από την Ελλάδα άλλαξε και πήρε τó όνομα που κρατάει ως σήμερα, Έθνικόν Τυπογραφείον.²⁰

Η Βασιλική Τυπογραφία ήταν διηρημένη σέ δύο τμήματα, ένα για τά δημόσια (νόμοι, συντάγματα, Έφημερίς τής Κυβερνήσεως, κλπ.) και ένα για τά ιδιωτικά έργα. Τά ιδιωτικά αυτά έργα τής Βασιλικής Τυπογραφίας ενόχλησαν ιδιαίτερα μερικούς τυπογράφους, γιατί έβλεπαν ότι ó συναγωνισμός γινόταν σκληρός και άνιστος, κι ότι ή ιδιωτική πρωτοβουλία κινδύνευε. Επί πλέον, ó Όθων εξέδωκε διάταγμα για τήν ίδρυση Βασιλικού Βιβλιοπωλείου, με τήν αίτιολογία «διά νά εισαχθῇ τρόπος ομοιόμορφος εις τήν διδασκαλίαν του λαού, και νά εύρίσκη ó καθείς βιβλία στοιχειώδη καλὰ . . . εις μετρίας τιμάς . . .» σύμφωνα με τó όποιο όλα τά διδασκαλεΐα του Κράτους έπρεπε νά χρησιμοποιούν μόνο τά βιβλία που προέρχονταν από τó Βασιλικό Βιβλιοπωλεΐο²¹. Αυτό τó διάταγμα έφερε μεγάλη αναστάτωση και διαμαρτυρίες στους κύκλους των τυπογράφων, γι' αυτό με νεώτερο διάταγμα τó Βασιλικό Βιβλιοπωλεΐο καταργήθηκε.²² Τó δεύτερο αυτό διάταγμα ξεσήκωσε νέο κύμα διαμαρτυριών. Διότι ενώ καταργούσε τó Βασιλικό Βιβλιοπωλεΐο, παραχωρούσε τó δικαίωμα στή Βασιλική Τυπογραφία και Λιθογραφία νά τυπώνη συγγράμματα «τά όποια δέν ήθελον ήμπορεί νά εκδοθῶσιν υπό των ιδιωτικῶν καταστημάτων τόσον έντελῇ και εύθηνά», καθώς και βιβλία και μεταφράσεις για τή δημόσια εκπαίδευση με έξοδα του δημοσίου, συναινέσει και των συγγραφέων ή των μεταφραστών, εγκαθιδρύοντας έτσι τó μονοπώλιο των σχολικῶν βιβλίων.

Η διαμαρτυρία των τυπογράφων ανάγκασε τήν Κυβέρνηση όχι νά καταργήση βέβαια τó μονοπώλιο αλλά τουλάχιστον νά έπιτρέψη τήν έκδοση των σχολικῶν βιβλίων και από όρισμένους άλλους εκδότες. Έ-

20. Fr. Wilberg, *Τό Έθνικόν Τυπογραφείον. Ιστορικά σημειώσεις. «Άρμονία», Β', 1901, σελ. 135 - 159.*

21. «Έφημ. ἤς Κυβ.» άριθ. 13,

13 Άπριλίου 1836, σελ. 53.

22. «Έφημ. τής Κυβ.» άριθ. 36, 7 Σεπτεμβρίου 1838, σελ. 183 - 185.

κεῖνος πού ὠφελήθηκε πολὺ μὲ τὴ διακίνηση τοῦ σχολικοῦ βιβλίου ἦταν ὁ Ἀνδρέας Κορομηλάς. Κατάφερε καὶ ἐξασφάλισε τὸ δικαίωμα γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ σχεδὸν ἐκδοσὴ ὅλων τῶν σχολικῶν βιβλίων (χρησιμοποιοῦσε τὴν φράση στὶς σχολικὲς ἐκδόσεις «Κατ' ἐγκρισιν τῆς ἐπὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας») προκαλώντας ἔτσι τὴν ἀγανάκτηση τῶν ἄλλων τυπογράφων. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πολὺ δυσареστημένους ἦταν καὶ ὁ Γεώργιος Πολυμέρης πού εἶδαμε πιὸ πάνω ὅτι ἄφησε τὴν πρωτεύουσα τὸ 1838 καὶ ἐγκατέστησε τὸ τυπογραφεῖο του στὴ Σύρο. Ὁ ἴδιος τὸ φθινόπωρο τοῦ 1840 κυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα ἀνώνυμα ἓνα δεκατετρασέλιδο φυλλάδιο τυπωμένο στὴ Σύρο μὲ τίτλο *Αὐτοσχέδιος διατριβή*...²³. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυλλαδίου ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων εἶναι μία συνηγορία γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἐκτύπωση σχολικῶν βιβλίων ἀπὸ ὁποιοδήποτε τυπογράφο. Πιστεύει ὅτι ὁ συναγωνισμὸς θὰ βελτιώσῃ τὸ ποιὸν τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ θὰ φέρῃ πτώση τῶν τιμῶν. Ἔτσι ὅχι μόνον ἡ πρωτεύουσα ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπαρχίες θὰ τυπώνουν μόνες τους τὰ σχολικὰ βιβλία χωρὶς ν' ἀναγκάζονται νὰ τὰ πληρώνουν ἀκριβά, βαρυνόμενες ἐπὶ πλεόν καὶ μὲ τὰ μεταφορικά. Συγχρόνως στὰ φυλλάδια αὐτὰ κατηγορεῖ τὸ κράτος πού ἐπιτρέπει σὲ ὀρισμένους λογίους νὰ σφετερίζονται τὸ μονοπώλιο τῶν διδακτικῶν βιβλίων, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πρόοδος τῶν μαθητῶν νὰ ὀπισθοδρομῇ καὶ ἡ ἰδιωτικὴ βιομηχανία τῆς τυπογραφίας «ἀπὸ τῆς ὁποίας πηγάζει ὁ πολιτισμὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πρόοδος ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐν γένει» νὰ καταστρέφεται.²⁴ Οἱ ἀγῶνες τοῦ Πολυμέρη θὰ μποροῦσε νὰ πῇ κανεὶς, ἦταν κάπως δικαιολογημένοι. Ἡ μεγάλη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων ἔκανε ἀναγκαία τὴν μεγάλη κυκλοφορία τῶν διδακτικῶν βιβλίων καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιχείρηση τῆς ἐκτύπωσης καὶ διάθεσής τους θὰ ἦταν πολὺ προσοδοφόρα. Μὲ τὴν παρεμβολὴ ὅμως τοῦ Κράτους οἱ τυπογράφοι εἶδαν ὅτι ἔχαναν ἓνα σημαντικὸ ἔσοδο, ἀφοῦ τὰ ἄλλα βιβλία δὲν ἦταν ἀκόμη σίγουρη καὶ κερδοφόρα ἐπιχείρηση.

Τί τύπωναν ὅλοι αὐτοὶ οἱ τυπογράφοι πού μὲ τόση βιασύνη εἶχαν μαζευτῇ στὴν Ἀθήνα; Φαίνεται πὼς ἡ ποιότητα τῶν βιβλίων δὲν ἦταν ἀνάλογη πρὸς τὴν ποσότητα γιατί τὸ 1842 στὸ φύλλο 358 τῆς ἐφημε-

23. Ἀργότερα, ὁ Πολυμέρης, σὲ ἄλλες μεταγενέστερες παραλλαγές τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἀποκάλυψε τὴν ταυτότητά του. Συνολικὰ τύπωσε 5 τέτοιες

διατριβές.

24. *Αὐτοσχέδιος διατριβή*... Σῦρος 1840, σελ. 2*.

ρίδας «Αίων» δημοσιεύτηκε μία άγγελία με τίτλο *Οί Φιλόβιβλοι: Έταιρία πρὸς ἐμψύχωσιν τῶν συγγραφέων καὶ ἐκδοτῶν*. Ὁ συντάκτης τῆς άγγελίας²⁵ καλοῦσε ὅλους τοὺς Ἑλληνας νὰ γίνουν μέλη τῆς Ἑταιρείας· ἔτσι καὶ οἱ συγγραφεῖς θὰ ἔβαζαν τὰ δυνατὰ τους νὰ γράφουν καλὰ βιβλία γιὰ νὰ ἐπιλεγοῦν τὰ ἔργα τους γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ καὶ τὰ μέλη θὰ ἦταν σίγουρα ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἀποκτοῦν ἔχουν φιλολογικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἀξία.

Ἀν ἐξαίρεσωμε τὰ σχολικὰ βιβλία ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῶν δασκάλων καὶ μαθητῶν, κι ἐπίσης τὰ βιβλία ποὺ τύπωναν καὶ κατόπιν μοίραζαν οἱ ἱεραπόστολοι, τὰ θέματα τῶν ἄλλων βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων ἐξαρτῶνταν κατὰ πολὺ ἀπὸ ὅ,τι οἱ τυπογράφοι πίστευαν ὅτι ἀρέσει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὥστε ἡ πώληση τῶν προϊόντων τους νὰναι ἐξασφαλισμένη. Συγχρόνως τὸ εἶδος τῶν βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν ἐκφράζει τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καὶ δίνει μία εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν ὁμάδων ποὺ συγκροτοῦσαν τότε τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Μὲ μία ἀνάλυση τῶν τίτλων μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνῃ ἀμέσως δύο γενικὲς παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὑπάρχει παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψη λειτουργικῶν βιβλίων ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ τυπογραφεῖα. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει πάψει νὰ εἶναι κέντρο τῆς παιδείας καὶ νὰ παίζῃ πρωταρχικὸ ρόλο στὴν ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐτσι τὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ τυπωνόταν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ἀγῶνα ἦταν λίγα καὶ ἀποκλειστικὰ σχεδὸν προϊόντα τῶν τυπογραφείων τῶν κέντρων τοῦ ἐλληνισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, προπάντων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βενετίας. Στὰ Κατάλοιπα Σπυρίδωνος Βελοῦδη ὑπάρχει «Ἐπόμνημα» τοῦ Μαΐου 1851 ποὺ τὸ ὑπογράφουν «Οἱ Κτήτορες» τοῦ Βενετικοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Λένε αὐτοὶ οἱ κτήτορες ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἐσύστησαν τὸ νέο αὐτὸ τυπογραφεῖο εἶναι ὅτι «... Τὰ τῆς Ἑλλάδος τυπογραφικὰ καταστήματα οὐ δύνανται παντελῶς νὰ συναμιλλῶνται μετὰ τῶν ἰδικῶν μας πρῶτον μὲν διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐκεῖ ἐκδιδομένων βιβλίων εἶναι μᾶλλον σχολαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ, δεύτερον δὲ διὰ τὸ πολυδάπανον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλεί-

25. Εἶναι ὁ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλύπτει στὰ Ἀ-

πομνημονεύματά του, τόμ. Β', 1895, σελ. 109 - 110.

ψεως χαρτοποιείου, διὰ τὸ ἀκριβὸν τῶν τυποθετῶν καὶ διὰ τὴν πολλα-
κίς δοκιμασθεῖσαν ἀλλ' εἰς μάτην ἐπιτυχοῦσαν καλὴν ἐκβασιν τῶν κοκ-
κίνων χαρακτῆρων». ²⁶ Ἡ δευτέρα παρατήρηση εἶναι ὅτι ὑπάρχει με-
γάλη ποικιλία στὶς κατηγορίες τῶν βιβλίων, πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι
προοριζόταν γιὰ ἀναγνώστες μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ ποικίλες προ-
ελεύσεις. Νὰ πῶς περιγράφει τὴν Ἀθήνα τῶν χρόνων αὐτῶν ὁ G. A.
Perdicaris, Ἀμερικανὸς πρόξενος στὴν Ἑλλάδα. ²⁷ «... Κοντὰ στοὺς
Εὐρωπαίους, Γάλλους, Ἀγγλους, Ἰταλοὺς καὶ Βαυαροὺς ποὺ ἦρθαν
στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πλουτίσουν... μπο-
ρεῖ κανεὶς νὰ βρῇ καὶ Ἑλληνας... ποὺ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρα-
τίας εἶχαν καταφύγει σὲ διάφορες πόλεις τῆς Εὐρώπης γιὰ νὰ κυνηγή-
σουν πλούτη ἢ γνώσεις· τῶρα μὲ τὸν γυρισμὸ τους οἱ ἔμποροι ἔφεραν
πλούτη, ἐνῶ οἱ σπουδασμένοι καὶ λόγιοι ἔφεραν τίς γνώσεις καὶ τίς
γλῶσσες τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν. Ἡ Ἀθήνα λοιπὸν ἔχει γίνεи μιὰ
Βαβυλωνία...». Πραγματικὰ στὴν Ἀθήνα εἶχαν συρρεύσει ἐκτὸς
ἀπὸ τοὺς ξένους διπλωμάτες καὶ τὸ πλῆθος τῶν αὐλικῶν, πολλοὶ Ἑλ-
ληνες τῆς διασπορᾶς κινημένοι ἴσως λίγο ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα
καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ ἐπιθυμία γιὰ ἀποκατάσταση. Πρῶτοι μεταξὺ αὐτῶν
ἦταν οἱ Φαναριῶτες ποὺ ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα μὲ προοπτικὴ νὰ γίνουν
οἱ κατευθυντήριες δυνάμεις στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ καὶ κυριάρχησαν
καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. ²⁸ Παράλληλα μ' αὐτοὺς, εἶχαν
μαζευτῇ καὶ διανοούμενοι κάθε σειρᾶς: δημόσιοι ὑπάλληλοι, δάσκαλοι,
καθηγητὲς Πανεπιστημίου, δικηγόροι, γιατροί. Ἐπίσης ἦταν καὶ οἱ
ντόπιοι, οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ Ἀγώνα καὶ οἱ ἔμποροι. Τὰ βιβλία λοι-
πὸν ποὺ τυπώθηκαν στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ ποὺ ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ κοι-
νωνία μὲ τέτοια ποικιλόμορφη σύνθεση, ἔπρεπε κι αὐτὰ ἀναγκαστικὰ
νὰ εἶναι ποικίλου περιεχομένου.

Ἡ ἱδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τὸ 1837 καὶ ἡ λειτουργία του μὲ

26. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Τὸ Βενε-
τικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωρ-
γίου*. «Ερανιστής», τόμ. Η', τεύχ. 47,
1970, σελ. 170 - 171. Αὐτὴ ἡ εἴδηση
ἔρχεται σ' ἀντίθεση μ' ἐκείνη ποὺ δη-
μοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Αἰὼν» σχε-
τικὰ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς τεχνικῆς
τῶν ἐρυθρῶν γραμμάτων ἀπὸ τὸν ἀ-
δελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά. Βλέπε

ὑποσ. 13.

27. G. A. Perdicaris, *The Greece
of the Greeks*. Vol. I, New York,
1845, p. 78 - 79.

28. Κ. Μοσχῶφ, *Ἡ ἐθνικὴ καὶ
κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα,
1830 - 1909*. Θεσσαλονίκη, 1972, σελ.
109.

τις 4 Σχολές, τή Θεολογική, Νομική, Ίατρική και Φιλοσοφική είχε αναγκαῖο ἐπακόλουθο τήν ἐκτύπωση και κυκλοφορία πολλῶν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων. Ἐτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς και θεολογικὲς πραγματεῖες και τὶς μεταφράσεις και σχόλια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και Λατίνων συγγραφέων ἔχομε τώρα και διατριβὲς ἱατρικοῦ περιεχομένου καθὼς και νομικὰ βιβλία. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ περιέχουν τὴν ἑλληνικὴ νομολογία ἢ τὴ γαλλικὴ σὲ μετάφραση.²⁹ Ἐπίσης ἡ συγχὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη ἀλλὰ και ἡ μεγάλη ἐπίδραση τῶν Φαναριωτῶν συνετέλεσαν ὥστε πολλοὶ νὰ θέλουν νὰ μάθουν μιὰ ξένη γλῶσσα, κυρίως γαλλικὰ ἢ ἰταλικὰ. Ἐχομε λοιπὸν μεγάλο ἀριθμὸ γραμματικῶν και λεξικῶν γιὰ τὶς ξένες αὐτὲς γλῶσσες. Ἀκόμη ἔχομε ἱστορίες τῆς Ἑλλάδας, ἀπομνημονεύματα ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀγῶνα,³⁰ και βιβλία μὲ πρακτικὲς συμβουλές.³¹

Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι τὰ λόγοτεχνικά. Τὸ 1830 ὑπῆρξε ἕνας σταθμὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ ρωμαντισμὸς εἰσβάλλει και στὴν χώρα μας ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἐπικρατήσῃ στὴν Εὐρώπη.³² Μετὰ τοὺς

29. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία δὲν ἔχει κωδικοποιηθῇ ἀκόμη και οἱ Ἕλληνες νομικοὶ βρισκόταν σὲ ἀναζήτηση τοῦ πιδ ταιριαστοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα νομοθετικοῦ προτύπου. Μεγάλῃ ἦταν ἡ τάση γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας. Ἐξ ἄλλου οἱ πρῶτοι Ἑλληνες καθηγητὲς στὴν Νομικὴ Σχολὴ εἶχαν σπουδάσει σὲ γαλλικὰ πανεπιστήμια και γι' αὐτὸ δίδασκαν τὸ Γαλλικὸ Δίκαιο. Βλέπε: Παν. Ι. Ζέπου, *Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*. Ἀθῆναι, 1954, σελ. 15.

30. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ πῆραν μέρος στὸν Ἀγῶνα ζοῦσαν ἀκόμη και θεωροῦσαν ὅτι πρέπει ν' ἀπομνημονευσθοῦν οἱ ἔνδοξες πράξεις, και νὰ ἀποκατασταθοῦν ὑπολήψεις ποὺ εἶχαν δεχτῇ πλήγματα βαρεῖα ἐξ αἰτίας τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν και τῶν πολιτικῶν διενέξεων. Βλ. Κ. Δημαρᾶ,

Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, 4η ἐκδ. 1968, σελ. 251.

31. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς ἀμφιβολία ἄρχισε νὰ γίνεται πιδ περιπλοκὴ καθὼς ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἔφτασε και στὴν Ἑλλάδα. Ἦταν ἀπαραίτητα λοιπὸν μερικὰ βιβλία μὲ ὁδηγίες και συμβουλές γιὰ ν' ἀντιμετωπιστοῦν τὰ καθημερινὰ προβλήματα. Π.χ. ἔχομε μία *Πραγματεία περὶ τῆς ἀπλουστερὰς μεθόδου τοῦ καταμετροῦν μικροὺς ἀγροῦς*, 1838. *Ἐρμηνεία περὶ κατασκευῆς διαφόρων γλυνκῶν και ζυμαρικῶν*, 1838. *Ἐρμηνεία περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος...* 1838. Κ.ο.κ.

32. Βλ. Λ. Πολίτη, *A history of modern Greek literature*. Oxford, 1973, σελ. 139 κ.έ.

Κ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 4η ἐκδ., Ἀθῆναι 1968, σελ. 271 κ.έ.

ἐξαντλητικούς πολέμους οἱ ἄνθρωποι ἀπέβλεπαν στο βιβλίο ὄχι μόνον σὰν φορέα γνώσεων ἀλλὰ καὶ σὰν μέσο ψυχαγωγίας. Κυρίως τὰ ρωμαντικά μυθιστορήματα ποὺ ἱστοροῦσαν μεγάλους ἔρωτες, ἱππότες, αὐτοκτονίες, βρῆκαν πολλοὺς θαυμαστές. Ἀλλωστε ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε, ξενοκρατία, ληστεία, οἰκονομικὴ κατάρρευση, πρόβλημα διανομῆς τῆς γῆς, εἶχε διαταράξει τὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία, ὥστε ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς πραγματικότητας μὲ τὶς ψευδαισθήσεις ποὺ ἔδινε ἡ ρωμαντικὴ ὑπερβολή, πρόσφερε στο κοινό, στο ἐπίπεδο τῆς φαντασίας μιὰ ἱκανοποίηση ποὺ μπορούσε νὰ ἐπανορθώσῃ τὶς ἀπογοητεύσεις τῆς πραγματικότητας.³³ Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ ἀφθονία μυθιστορημάτων. Λίγα ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἐλληνικά· τὰ πλεονά ἦταν μεταφράσεις, κυρίως ἀπὸ γαλλικὰ μυθιστορήματα.³⁴

Ἄν καὶ τὸ μυθιστόρημα εἶχε μεγάλη διάδοση, ὥστόσο δὲν τύπωσαν ὅλοι οἱ τυπογράφοι μυθιστορήματα. Τὰ ὀνόματα τῶν Κορομηλά, Ἀγγελίδη, Ράλλη εἶναι τὰ πλεονά συνηθισμένα. Φαίνεται πὺς παρ' ὅλο ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ εἶχε μεγάλη διάδοση, σὰν ἐπιχείρηση δὲν ἔφερε μεγάλα κέρδη· ἔτσι μόνον οἱ τυπογράφοι μὲ ἐκτεταμένες ἐπιχειρήσεις τολμοῦσαν νὰ καταπιαστοῦν μὲ μυθιστορήματα. Ὁ Πλάτων Ε. Δρακούλης στο βιβλίο του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία γράφει: «Οἱ Ἕλληνες ἀρέσουν ὑπερβολικὰ νὰ διαβάζουν, ἀλλὰ δὲν πληρώνουν γιὰ βιβλία· μποροῦν εὐκολώτερα νὰ πληρώσουν τὴν εὐτελῆ τιμὴ τῆς καθημερινῆς ἐφημερίδας ἢ τοῦ περιοδικοῦ.³⁵ Καὶ οἱ ἐφημερίδες ὅμως δὲν εἶχαν τρομερὰ μεγάλη διάδοση· οἱ περισσότεροι προτιμοῦσαν νὰ τὶς διαβάζουν στὰ καφενεῖα καὶ νὰ συζητοῦν κατόπιν τὴν πολιτικὴν κατάσταση. Καὶ τότε οἱ ἐφημερίδες εἶχαν ὅπως πολὺ πετυχημένα ὁ W. Miller εἶπε «more views than news», δηλ. περισσότερες ἀτομικὲς γνώμες παρὰ εἰδήσεις.³⁶

33. M. Vitti, *Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς ἠθογραφίας*, Ἀθήνα, 1974, σελ. 13 - 17.

34. Ὁ Ἀγώνας εἶχε διακόψει κάθε ἀσχολία μὲ τὰ γράμματα κι ὅταν μετὰ τὸ 1830 ἡ πνευματικὴ ζωὴ ξανάρχισε, ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ στηριχτῇ σὲ ξένα πρότυπα. Οἱ Φαναριῶτες ποὺ ἔγιναν οἱ κατευθυντήριες δυνάμεις στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία, ἀντιπροσώπευαν τὴν

γαλλικὴ παιδεία, ἐπόμενο λοιπὸν ἦταν ἡ γαλλικὴ λογοτεχνία πάνω ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες νὰ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ τὴν ἐλληνική.

35. Platon E. Drakoules, *Neohellenic language and literature*. Oxford 1897, p. 66.

36. W. Miller, *The early years of modern Athens*. London, 1926, p. 16.

Ὁργανωμένο ἐμπόριο βιβλίων δὲν ὑπῆρχε. Ὁ Christopher Wordsworth πού εἶχε ἐπισκεφθῇ τὴν Ἀθήνα ἔγραψε: ³⁷ «Ἡ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, εἶναι ἕνας μακρὺς δρόμος... Ἄν κυτᾶξῃ κανεῖς μακριά, ὡς πέρα, θὰ δῇ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα πού ἡ Ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ διαθέτει: Βαρέλια μὲ μαῦρο χαβιάρι... κρεμμύδια, καπνό, μαῦρες ἐλιές, σῦκα... ἀσημοκαπνισμένα πιστόλια... κεντημένα γιλέκα... Αὐτὰ πού δὲν θὰ δῇ κανεῖς εἶναι τὰ βιβλία...». Πραγματικά, ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια τὸ βιβλιομπόριο δὲν ἀναπτύχθηκε οὔτε ὁργανώθηκε ὅπως ἔπρεπε. Οἱ ἐκδότες πού συνήθως ἦταν οἱ ἴδιοι καὶ βιβλιοπῶλες δὲν ἤξεραν ἀκόμη τὸν τρόπο πῶς νὰ ἐκμεταλλευτοῦν μὲ ἐπιτυχία τὴν τέχνη τους καὶ νὰ κάνουν τὰ προϊόντα τους γνωστὰ στοὺς ἀγοραστές. Ἐξ ἄλλου ἡ τιμὴ τῶν βιβλίων ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλὴ ὥστε δὲν ἦταν πολλοὶ οἱ ἀγοραστές πού εὐκολὰ θὰ διέθεταν χρήματα γιὰ νὰ ἀγοράσουν ἕνα βιβλίο, κυρίως ὅταν αὐτὸ προοριζόταν μόνο γιὰ ψυχαγωγία. ³⁸

Ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος γιὰ νὰ γίνονται γνωστὲς οἱ ἐκδόσεις τῶν νέων βιβλίων ἦταν μέσω τῶν ἐφημερίδων, εἴτε ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἐφημερίδες ἢ ἀπὸ ἀγγελίες τῶν ἐκδοτῶν ἢ συγγραφέων. Ὅταν ὁ ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας ἀναλάμβανε νὰ παρουσιάσῃ ἕνα νέο βιβλίο ἔκανε συγχρόνως καὶ κριτικὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Τὰ προσωπικὰ αἰσθήματα ἐπηρρέαζαν συχνὰ τὴν γνώμη του γιὰ τὸ ἐδιναν τὴν εὐκαιρία νὰ κολακέψῃ ἢ νὰ ἐπιτεθῇ προσωπικὰ ἐναντίον συγγραφέων πού δὲν συμπαθοῦσε. ³⁹ Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς βιβλίου μπορούσε ἐπίσης νὰ προκαλέσῃ ἀτέλειωτες συζητήσεις μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων. ⁴⁰ Τελικά,

37. Christopher Wordsworth, *Athens and Attica, journal of a residence there*. London, 1836, p. 246 - 247.

38. Βλ. M. Duvray, (ψευδών. τοῦ Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετοῦ) *Les Grecs modernes*. Bruxelles, 1862, p. 31: Οἱ ἐκδότης τῆς Ἀθήνας δὲν ἔχουν καταλάβει ἀκόμη ὅτι τὸ φθηνὸ ἐμπόρευμα τραβάει τὸν ἀγοραστή, αὐξάνει τὴν κατανάλωση καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὴν παραγωγή.

39. Π.χ. ἐνῶ ἡ «Ἀθηνᾶ» συζητεῖ τὸ λογοτεχνικὸ ταλέντο τῶν Σούτσων, ὁ «Αἰὼν»—ἡ ἀντίπαλὴ ἐφημ. τῆς «Ἀ-

θηνᾶς», τοὺς ἐκθειάζει, παραθέτοντας μάλιστα καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα. Βλ. π.χ. «Ἀθηνᾶ», 8 Ἰουνίου 1834, ἀρ. 151 καὶ «Αἰὼν» ἀρ. 378 - 379, 28 Αὐγούστου 1842.

40. Π.χ. ὅταν κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τῆς M. de Staël Κορίνα, ἡ «Ἀθηνᾶ» παρουσίασε μίαν κριτικὴ ἀπὸ κάποιον Κ. Π. (30 Ὀκτωβρίου 1835). Σ' αὐτὸν ἀπάντησε κάποιος Σ. Ρ. (9 Νοεμβρίου 1835). Στὶς 23 Νοεμβρίου βρισκομε ἀνταπάντηση τοῦ Κ.Π. σὲ ἄρθρο τοῦ Κ.Π.Δ. πού ἔγραψε τὸ ἄρθρο του στὸν «Σωτῆρα». Στὶς 7 Δεκεμβρίου 1835 ἡ «Ἀθηνᾶ» παρουσιάζει

αὐτὸς ἦταν ὁ καλύτερος τρόπος νὰ γίνη γνωστὸ ἓνα βιβλίον. Συχνὰ ἐπίσης οἱ ἐκδότες τύπωναν καταλόγους τῶν ἐκδόσεών τους ποὺ τοὺς κυκλοφοροῦσαν,⁴¹ ἢ ἀκόμα στὸ ἐξώφυλλο τῶν βιβλίων τους διαφήμιζαν τὶς νέες καθὼς καὶ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις τους.⁴² Τὸ κεντρικὸ πρόσωπο σ' ὅλη τὴν διακίνηση τοῦ βιβλίου ἦταν ὁ τυπογράφος - ἐκδότης. Αὐτὸς σχεδίαζε τὴν παραγωγή, τὴν διαφήμιση καὶ διάθεση μιᾶς ἐκδοσης καὶ χρηματοδοτοῦσε συνήθως τὴν ἐπιχείρηση. Ἐπρεπε νὰ ξέρη τὴν ἀγορά του καὶ νὰ μπορῇ νὰ προβλέψῃ τὸ μέλλον. Γι' αὐτὸ οἱ πιὸ διορατικοὶ τυπογράφοι προσπαθοῦσαν νὰ τοποθετήσουν μέρος τοῦ κεφαλαίου σὲ σίγουρα βιβλία ὅπως τὰ διδακτικὰ καὶ τεχνικὰ, ποὺ ἦταν μὲν λιγότερο θεαματικὰ ἀλλὰ ὅμως ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του ἐμπορεύεταν ἐπίσης βιβλία καὶ ἄλλων ἐκδοτικῶν οἰκῶν. Ἦταν κι αὐτὴ μιὰ συνήθεια τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐκδοτῶν⁴³ ποὺ τὴν δανείστηκαν οἱ Ἕλληνες συνάδελφοί τους. Π.χ. ὁ Κων. Γκαρπολᾶς στὸν κατάλογο τοῦ βιβλιοπωλείου του τοῦ 1839 ποὺ τὸ ὀνομάζει «Βιβλιοπωλεῖον, τυπογραφεῖον, χυτήριο καὶ βιβλιοδετεῖον» περιλαμβάνει ὅχι μόνον τὶς δικές του ἀλλὰ καὶ ξένες ἐκδόσεις.

Ἡ ἀπουσία τῆς κατασκευῆς τοῦ βιβλίου ἐπὶ τόσους αἰῶνες ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἔκανε ὥστε ὁ τρόπος παραγωγῆς καὶ διάδοσής του νὰ ἀντιγραφῇ ἀπὸ ξένα πρότυπα κι ὅχι νὰ διαμορφωθῇ σταδιακὰ ὑπακούοντας σὲ ἐσωτερικὲς ἀνάγκες. Ἐτσι ἔχομε ἀνάλογα μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα,⁴⁴ τὴν ἐκδοση βιβλίων σὲ συνέχειες. Ὁ ἐκδότης μ' αὐτὸ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡλπιζε ὅτι τὰ φυλλάδια μὲ χαμηλὲς τιμὲς θὰ ἔφθαναν στὰ χέρια κι αὐτῶν ἀκόμα τῶν ἀγοραστῶν, ποὺ συνήθως δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ξοδεύουν γιὰ ἀκριβὰ βιβλία, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κόστος παραγωγῆς μποροῦσε ν' ἀντιμετωπιστῇ εὐκολώτερα καθὼς πρὶν ἀκόμη ὀλοκληρωθῇ ἡ ἐκτύπωση θὰ εἶχε πουληθῇ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὰ φυλ-

νέο ἄρθρο ἀπὸ τὸν Νικολαΐδην Λεβαδέα, πᾶνω στὸ ἴδιο θέμα. Τί περισσότερη διαφήμιση χρειαζόταν γιὰ τὸ βιβλίο αὐτό;

41. Π.χ. *Κατάλογος τοῦ βιβλιοπωλείου Κ. Γκαρπολᾶ*, Ἀθήναι, 1839.

42. Αὐτὴ ἦταν προσφιλὴς συνήθεια τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά· οἱ κατάλογοι ἦταν γιὰ βιβλία ποὺ ἤδη κυκλοφοροῦσαν κι ἀκόμα γιὰ μελλοντικὲς ἐκδόσεις· Ἐπίσης ἔδινε καὶ πληροφορίες σὲ

ποιά ἄλλα βιβλιοπωλεῖα καὶ πόλεις μποροῦσαν νὰ ἀγοραστοῦν.

43. Philip Gaskell, *A new introduction to bibliography*, Oxford 1972, p. 297 - 298.

44. Στὴν Ἀγγλία π.χ. ἐφαρμόστηκε αὐτὸ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. καὶ γενικεύτηκε στὰ μέσα τοῦ 18ου. Βλέπε Ph. Gaskell, *op. cit.*, p. 181 - 182.

λάδια αυτά τυπωνόταν με συνεχή αρίθμηση των σελίδων, με μία σελίδα τίτλου για όλο το έργο και όταν δενόταν δέν διέφεραν από τα άλλα συνηθισμένα βιβλία. Ένα τέτοιο βιβλίο που κυκλοφόρησε σε πέντε φυλλάδια το 1844 ήταν *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, του Άλεξάνδρου Σούτσου.

Άρκετά βιβλία εξακολούθησαν να τυπώνονται με το σύστημα της συνδρομής. Η συνδρομή ήταν ουσιαστικά μία μέθοδος με την οποία οι αγοραστές πείθονταν να βοηθήσουν στο κόστος παραγωγής ενός βιβλίου πριν αυτό τυπωθεί, συνεισφέροντας όλο ή μέρος της αξίας του βιβλίου και κερδίζοντας έτσι αργότερα μία καλή έκπτωση για την αγορά του. Το σύστημα αυτό ήταν γνωστό στις ευρωπαϊκές χώρες από τις αρχές ακόμη του 18ου αιώνα. Για τα ελληνικά βιβλία άρχισε να χρησιμοποιείται κατά την εποχή του ελληνικού διαφωτισμού.⁴⁵ Στα χρόνια εκείνα ή έλλειψη οργανωμένου εμπορίου για την διάδοση του λόγιου βιβλίου, ή έλλειψη δηλαδή μεσαζόντων ανάμεσα στον συγγραφέα και στον αναγνώστη, ήταν ο κύριος λόγος που επέβαλε την μέθοδο της συνδρομής. Χωρίς την άρωγή των συνδρομητών, ένας συγγραφέας έπρεπε μόνος του ν' αναλάβει να βρή το αναγκαίο κεφάλαιο, να οργανώσει την διαφήμιση ώστε να γίνουν γνωστά τα έργα του, να επιστατήσει στην αποστολή τους σ' άλλες πόλεις και να βρή εκεί κατάλληλους αντιπροσώπους που θα δεχόταν να τα πουλήσουν. Κάτω λοιπόν από τέτοιες συνθήκες ή έγγραφη συνδρομητών έμοιαζε να είναι ή πιό πρακτική λύση. Ο συγγραφέας έλυνε πολλά τεχνικά αλλά και οικονομικά προβλήματα καθώς ήξερε εκ των προτέρων τον πιθανό αριθμό των αγοραστών.⁴⁶ Έξυπηρετούσε όμως κι έναν άλλο σκοπό. Καθώς εμφανίστηκε σε μια εποχή που ο νεοελληνικός κόσμος άρχισε να γνωρίζει μία οικονομική και πνευματική άνθηση, ή μέθοδος της συνδρομής ρίζωσε και απλώθηκε γιατί είχε γίνει κοινή ή πεποίθηση ότι ή ενεργός συμμετοχή στην προσπάθεια για την διάδοση της παιδείας ήταν απαραίτητη για την αναγέννηση του έθνους και την ποθητή έλευθερία.

Μετά το 1830, όταν τα τυπογραφεία ανοίγουν το ένα μετά το άλλο

45. Το πρώτο ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε με την βοήθεια συνδρομητών είναι ή *Οδός Μαθηματική* του Μεθοδίου Άνθρακίτη, Βενετία 1749. Βλ. Philippe Iliou, *Pour une étude quantitative du public des lecteurs*

Grecs à l'époque des lumières et de la Revolution, 1749 - 1832. Extrait, «Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes», vol. 4, 1969, p. 477.

46. Ibid. p. 475 - 476.

σ' ὅλες τὶς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἡ συνδρομὴ παύει νὰ εἶναι πιά εἶδος πατριωτικῆς ἐνέργειας καὶ γίνεται μὴ καθαρὰ ἐμπορικὴ ἐπιχειρήση. Τυχαιᾶ δείγματα τίτλων ποὺ τυπώθηκαν μὲ τὸ σύστημα τῆς συνδρομῆς εἶναι τὰ ἑξῆς :

Πλάτωνος, μητροπ. Μόσχας, Ὁρθόδοξος διδασκαλία. Μετάφρ. Α. Κοραῆ. Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Α. Κορομηλᾶ, 1836, 239 σελ.

Γρός, Κάρολος Ἑρρ. Ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου... Ἀθῆναι, τυπ. Α. Κορομηλᾶ, 1836. 292 σελ.

Ἀμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. Ἀθῆναι, τυπ. Ράλλη, 1839 - 41. 4 τόμοι.

Σταματάκη, Ι. Δ. Πίναξ χρονολογικὸς... Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Κ. Ἀντωνιάδου, 1841. 200 σελ.

Ἡ Μέλισσα, ἦτοι, Χρυσοῦν ἀπάνθισμα περιέχονσα διάφορα ἀποφθέγματα... ἐκδίδεται τὸ δεύτερον ὑπὸ Χριστοδοῦλου Εὐθυμιάδου Ὀλυμπίου. Ἐν Ἀθήναις, τυπ. Κ. Ράλλη, 1840. 250 σελ.

Στεφ. Κομμητᾶ, Ἐγκυκλοπαιδεία ἑλληνικῶν μαθημάτων... ἐκδ. ὑπὸ Κωνσταντίνου Γκαρπολᾶ. Ἀθῆναι, τυπ. Κ. Γκαρπολᾶ, 1839 - 1840. 10 τόμοι.

Goldsmith, Ol. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. ὑπὸ Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου. Ἀθῆναι, τυπ. Γκαρπολᾶ, 1839. 3 τόμοι.

Ἀπὸ τοὺς τίτλους βλέπει κανεὶς ὅτι τὰ παραπάνω εἶναι βιβλία ποὺ ἀπευθύνονται σὲ πολὺ περιορισμένο κύκλο ἀναγνωστῶν, καὶ καθὼς εἶναι πολυσέλιδα, ἀποτελοῦν οἰκονομικὸ κίνδυνο γιὰ μίαν ἐκδοτικὴ ἐπιχειρήση· γι' αὐτὸ ὁ ἐκδότης φροντίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ξέρη ποιοὶ θὰ εἶναι οἱ μελλοντικοὶ καταναλωταὶ τοῦ προϊόντος του. Κατὰ τὰ παλιότερα ὅμως πρότυπα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικαλῆται τὰ ἐθνικόφρονα αἰσθήματα τῶν συμπατριωτῶν του, γιὰ νὰ προσελκύσῃ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους συνδρομητές. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα λέει στὴν ἀγγελία του ὁ Κ. Γκαρπολᾶς, ἐκδότης καὶ τυπογράφος τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἑλληνικῶν μαθημάτων, τοῦ Στεφάνου Κομμητᾶ : «... Σπεύσατε λοιπὸν νεολαία, καὶ δράξατε τὴν παιδείαν, τὴν σωτήριον εἰς τοὺς Ἕλληνας. Διότι ἀπὸ τὴν καλὴν παιδείαν τῶν νέων ἐλπίζεται πᾶν ἀγαθὸν εἰς τὴν πατρίδα μας. Ἐμψυχώσατε δὲ καὶ ἐμὲ αὐτὸν μὲ τὴν πρόθυμον συνδρομὴν σας, ὥστε νὰ προοδεύσω καὶ εἰς ἄλλα ἔργα ἀναγκαῖα καὶ συντελεστικὰ πρὸς βελτίωσίν σας...»⁴⁷. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου

47. Στ. Κομμητᾶ, Ἐγκυκλοπαιδεία ἑλληνικῶν μαθημάτων... ἐπιδιορθωθεί-

σα... ὑπὸ Κωνσταντίνου Γκαρπολᾶ, 2. ἐκδ. Ἐν Ἀθήναις, 1839, τ. 1, σελ. στ'.

έμπαινε πάντα ό κατάλογος τών όνομάτων τών «φιλομούσων συνδρομητών» όπως συνήθως τούς αποκαλούσαν οί τυπογράφοι και εκδότες. Από την άλλη μεριά και οί συνδρομητές περίμεναν νά δοῦν τό όνομά τους τυπωμένο, μία δημόσια έπιβεβαίωση ότι άνήκουν στόν κόσμο τών πολύ καλλιεργημένων ανθρώπων, φίλων τών Μουσών.⁴⁸ Γι αυτό άν τύχη μερικά όνόματα νά παραληφθοῦν ό τυπογράφος ζητάει συγγνώμη για την παράλειψη. Π.χ. ό Κ. Άντωνιάδης τό 1839 στό τέλος τοῦ βιβλίου ό *Χαρτοπαίκτης*⁴⁹ έχει την σημείωση : «Μή πρὸς βάρος τών κ. κ. συνδρομητῶν, ὅσων τὰ όνόματα δέν έκαταχωρήθησαν μετά τών άλλων· πρώτον, διότι πολλοί κατάλογοι δέν μᾶς ήλθον έγκαίρως, και δεύτερον μή γνωρίζοντες τὰ ιερογλυφικά, δέν έδυνήθημεν νά έννοήσωμεν και πολλῶν τὰς ύπογραφάς· και ὅμως καμμία άμφιβολία δέν ύπάρχει ότι τό πρόθυμον δέν συνίσταται εἰς την ύπογραφήν, άλλ· εἰς την ταχείαν πληρωμήν τῆς συνδρομῆς».

Μετά τό πρώτο διστακτικό ξεκίνημα ό αριθμός τών τυπογραφείων τῆς Αθήνας αύξήθηκε άπότομα. Έτσι ενώ κατά τὰ χρόνια 1834 - 1838 λειτουργοῦσαν 11 τυπογραφεία, στην περίοδο 1839 - 1844 άνοιξαν άλλα 19. Ανάλογα αύξανόταν κι ό αριθμός τών βιβλίων πού κυκλοφοροῦσαν κι ακόμη ό αριθμός τών άναγνωστῶν . Σχετικά με τό άναγνωστικό κοινό ό G. A. Perdicaris⁵⁰ δέν φαίνεται νά έντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα. «Κυριώτεροι τόποι διασκεδάσεως στην Αθήνα εἶναι τὰ καφενεῖα και οί λέσχες ή άναγνωστήρια» γράφει. Και συνεχίζει : «Και τὰ άναγνωστήρια και τὰ καφενεῖα εἶναι τό αγαπημένο καταφύγιο τών άργόσχολων, εἶναι για τούς σύγχρονους Έλληνες ὅ,τι ήταν οί Στοές και οί Λέσχες για τούς αρχαίους... Άλλά και τό ήπιο κλίμα εἶναι μιᾶ από τίς αίτίες πού κάνει τούς Έλληνες, ιδιαίτερα τούς Αθηναίους, ν' άποφεύγουν τό σπίτι τους... Άς έλπίζουμε ότι ή πρόοδος τῆς παιδείας άνάμεσα στις γυναῖκες κι ή άπόκτηση πλούτου και υλικῶν άνέσεων θά βελτιώση τίς λέσχες ώστε νά γίνουν πραγματικά άναγνωστήρια κι ὅχι άνεπίσημα κοινοβούλια».

Όσο κι άν οί παρατηρήσεις αυτές γίνονται άμερόληπτα, ώστόσο δέν άποδίδουν την πραγματικότητα. Τὰ συνεχῶς αύξανόμενα τυπογραφεία και οί πολυάριθμες εκδόσεις συνθέτουν μία μάλλον διαφορετική εἰκόνα. Έξ άλλου ή Αθήνα σάν πρωτεύουσα και σάν κέντρο τοῦ έλλη-

48. Ph. Iliou, *op. cit.*, p. 477.49. Μ. Χουρμούζη, *Χαρτοπαίκτης*.

Αθήναι, 1839, σελ. 109.

50. G. A. Perdicaris, *op. cit.*, p.

84 - 85.

νικοῦ χώρου εἶχε ἀπορροφήσει κάθε δραστηριότητα, ἄρα καὶ τὰ βιβλία ποὺ τυπωνόταν ἄλλοῦ, ἐκεῖ κυρίως θὰ εὑρισκαν τὴν καλύτερη ἀγορά. Τέλος δὲν πρέπει ν' ἀγνοηθῇ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἱεραπόστολοι τύπωναν καὶ μοίραζαν χιλιάδες βιβλίων. Π.χ. ὁ Jonas King σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ γράμματα — ἀναφορὲς τοῦ πρὸς τὸ American Board of Commissioners for Foreign Missions, μετ' ἡμερομηνία 19 Ἰανουαρίου 1839, γράφει ὅτι τὸ 1838 πωλήθηκαν ἢ μοιράστηκαν ἀπ' αὐτὸν συνολικὰ 32.410 βιβλία.⁵¹ Βέβαια τὰ βιβλία αὐτὰ ἦταν κυρίως ἡ Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, τὰ Εὐαγγέλια καὶ οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ δὲν θὰ κυκλοφοροῦσαν τόσο πλατεῖα ἂν δὲν ὑπῆρχαν πρόθυμοι ἀποδέκτες. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν ν' ἀμφισβητηθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα σὲ λίγα χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἔγινε πρωτεύουσα, ἡ Ἀθήνα ἔγινε τὸ κέντρο τυπογραφίας καὶ διακίνησης τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν ἐλληνικὸ κόσμο.

Σόφη Παπαγεωργίου
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

51. «Missionary Herald», vol. 35, 1839, p. 254.